

Микола Андрійчук (Київ)

Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни

Під час Другої світової війни Західна Волинь стала ареною жорстокого українсько-польського міжетнічного протистояння. З огляду на це, а також на інші фактори особливий інтерес у нас викликає еволюція українсько-єврейських взаємин зазначеного періоду. Взагалі Західна Волинь¹ займає особливе місце в українській історії міжвоєнного часу та періоду Другої світової війни. Ця особливість полягала в наступному.

По-перше, цей край, на відміну від більшості земель підросійської України, увійшов до складу відновленої польської держави, а не потрапив до складу СРСР, а тому становище цих земель дещо різнилося як від підрадянських територій, так і від українських територій колишньої австрійської корони, тобто Галичини, що також увійшла до складу Польщі. Між Волинню та Галичиною у складі єдиної Польщі продовжував діяти внутрішній кордон, що сприяло збереженню, а не стиранню відмінностей між західними та північнозахідними українськими землями.

По-друге, значною мірою в краї збереглася та етнічна палітра та соціальна стратифікація, що існувала до Першої світової війни, на відміну від підрадянської України, де соціальний склад населення та певною мірою національний у відсотковому відношенні зазнали помітних змін. Так, у регіоні поряд з українською більшістю мешкали представники державної нації — поляки, кількість яких завдяки старанням уряду потроху зроста-

¹ Західна Волинь у нашому розумінні — території колишньої Волинської губернії, що після Ризького мирного договору 1921 р. увійшли до складу відновленої Польщі як Волинське та частково Поліське воєводства (сучасні Рівненська, Волинська та північна частина Тернопільської областей).

ла, а також росіяни, німці, чехи і, звичайно ж, євреї. Згідно з останнім передвоєнним польським переписом 1931 р., євреї, як і поляки, становили понад 10% населення західної частини колишньої Волинської губернії². Причому українці в переважній більшості залишались селянським етносом, поляки — землевласниками та урядниками, євреї — посередниками, підприємцями. На відміну від Західної, у Східній Волині частка євреїв, задіяних у традиційних сферах зайнятості, значно скоротилась. І це пов'язано з тим, що було підірвано економічні підвалини містечок (де проживала основна маса єврейського населення) із їх найважливішою функцією — торгівлею, та переселенням євреїв у землеробські колонії і великі промислові міста³.

По-третє, саме Волинь у роки Другої світової війни була в епіцентрі українсько-польського етнічного протистояння, найближчі причини якого слід шукати в національній політиці міжвоєнної Польщі.

Отже, на розвиток українсько-єврейських взаємин в роки II світової війни в Західній Волині вплинув не тільки стан цих взаємин у міжвоєнний період, але й стан українсько-польських, українсько-німецьких, польсько-німецьких, польсько-єврейських та німецько-єврейських взаємин міжвоєнного періоду та періоду війни.

Українсько-єврейські взаємини варто розглядати у кількох площинах.

По-перше, це політична площина, що стосувалася взаємин українських та єврейських організацій у межах польської держави, співпраці українських та єврейських послів у польському сеймі тощо. В політичній площині ці взаємини були неоднозначними. Так, у 20-х рр. в Північно-Західній Україні були помітні тенденції до українсько-єврейської співпраці. Зокрема, під час парламентських виборів 1922 і 1929 рр. українські партії разом із сіоністами та іншими непольськими групами, що входили у «Блок національних меншостей» («Блок» видавав у Варшаві свій друкований орган — журнал «Natio», що редагувався українцем Павлом Лисяком), виступали єдиним фронтом. Під час роботи сейму українські та єврейські парламентарії узгоджували свої позиції, однаково голосували і надавали підтримку одне одному⁴. Однак це стосувалося лише частини єврейських політичних організацій і лише Північно-Західної України, і причин для

² Україна кризь віки: У 15 т. — Т. 11: *Кульчицький С.В.* Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 269.

³ *Андрійчук М.* Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність // «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. праць. Матер. конфер. 30 серпня–3 вересня 1998 р. — К., 1999. — С. 21.

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Українські відповіді на єврейське питання // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 129.

охолодження цих стосунків було значно більше. В умовах, коли українство програто боротьбу за незалежність, а світові держави в особі Ради Амбасадорів так і не надали українській Галичині очікуваної автономії, більшість єврейських політичних структур пішла на співпрацю з польською державою. Результатом цього зближення стало укладення 4 липня 1925 р. польсько-єврейської угоди, що значно погіршило українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у цілому. Ця угода фактично поставила крапку на подальшій українсько-єврейській співпраці. Поряд з цим не останню роль у загостренні українсько-єврейських політичних взаємин на Західній Волині відіграли такі фактори, як єврейська аграрна колонізація на Півдні України чи в Криму або вбивство С. Петлюри⁵.

По-друге, це господарсько-економічна площина, що стосувалась питань господарських взаємин переважно українського селянина та міського посередника-єврея і конкуренції молодих українських кооперативів з відповідними єврейськими інституціями, що проходили під гаслами «Свій до свого», «Книга замість горілки» (акція «Просвіти»), які підривали єврейську торгівлю та шинкарський промисел. Цей стан українсько-єврейських взаємин перед війною у Західній Україні (в тому числі й на Волині) характеризують як «латентну» (тобто приховану) війну⁶. Хоч варто зазначити, що далеко не все українське населення та політичні організації дотримувалися цих гасел. Так само слід зауважити, що не всі українські кооперативи, як і єврейські підприємці, відмовлялися від співпраці.

Зі встановленням контролю Радянського Союзу над Західною Україною в період між вереснем 1939 та червнем 1941 р. набув поширення один стереотип, відомий з часів української національно-визвольної революції (1917–1921 рр.) про «жидо-комуну», «жидо-більшовицьку» владу, засилля євреїв у радянських органах, силових структурах тощо.

До речі, цей стереотип активно підживлювався і німецькою окупаційною владою після захоплення України німецькими військами⁷. Особливо активно німці використовували у своїй пропаганді факти масових розстрілів військами НКВС українських в'язнів у Львові, Тернополі, Сам-

⁵ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 років // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка та ін. — Ч. 7. — К.—Львів, 2002. — С. 105–108.

⁶ Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930-х років: латентна війна // Сучасність. — 2003. — № 9. — С. 94.

⁷ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 163.

борі, Дрогобичі, Луцьку, Рівному, Дубно, Вінниці та інших містах України. Німецька пропаганда загостріювала увагу на тому, що євреї займали чільні посади в органах радянської влади, силових структурах, намагалась подати масові страти в'язнів у тюрмах Західної України як справу рук євреїв, що перебували в радянській адміністрації, і тим самим, протиставивши українське і єврейське населення, розв'язати єврейське питання руками українців. Для поширення думок про причетність євреїв до злочинів радянської влади проти українців німецька адміністрація прагнула використовувати й періодичні видання тих українських організацій, що намагалися діяти легально, а отже, змушені були стати на шлях колаборації. Так, наприклад, ОУН(м) була однією з тих, хто розглядав певний час фашистську Німеччину як природного союзника у боротьбі з більшовицькою владою і намагалась впливати на українців через свою легальну періодику. Ця періодика (газети «Волинь», «Українське слово» та ін.) внесла помітний вклад у формування національної свідомості широких верств українського населення краю. Аналіз публікацій на сторінках «Українського слова» (Житомир, Київ, 1941) та «Волині» (Рівне, 1941–1943) засвідчує, що єврейська проблематика на сторінках цієї періодики піднімається не часто. Це, як правило, були короткі інформаційні повідомлення щодо єврейського питання в країнах Європи (Італія, Румунія, Угорщина тощо) чи антисемітські статті, де говорилося про засилля євреїв в СРСР, їх вину у розв'язанні Другої світової війни. Очевидно, що такі публікації були платою за легальне існування видань. Адже німецькою окупаційною владою надсилалися для друку в цих газетах і статті нацистських ідеологів. Зокрема, в «Українському слові» (1941, ч. 76, 7 грудня) було надруковано публікацію міністра пропаганди Німеччини Гебельса «Винні жиди!» із спеціальним приписом редакції, що дану статтю було надіслано спеціально для газети. Тобто німецька влада спеціально ініціювала друк подібних публікацій. Але із конкретної поведінки більшості українського населення Західної Волині можна зробити висновок, що великого впливу подібні публікації не мали.

Третя площина — це ставлення широких мас українського населення, тобто звичайних громадян, до євреїв, або просто людські взаємини на міжособистісному рівні.

Можемо з певністю стверджувати, що в екстремальних умовах війни в переважній більшості українське населення Волині зі співчуттям ставилося до долі єврейства, хоч і не проводило активних акцій проти масових страт євреїв. В цьому випадку спрацьовував інстинкт самозбереження. Адже будь-яка не тільки дія, а й просто допомога євреєві могла коштувати життя не лише окремішній особі, але й її родині. І не кожний мав можливість переховувати євреїв, ризикуючи рідними. Крім того, слід вра-

хувати й момент українсько-польського протистояння в краї та питання колаборації волинських поляків з німцями. Незважаючи на небезпеку, знаходились українці, які, рятуючи євреїв, ризикували не тільки своїм життям, але й життям своїх близьких. Показовим є випадок, що стався у селі Кобильня (тепер Весняне, Корецького р-ну, Рівненської обл.), коли селяни переховували двох єврейських дівчат (а разом з ними і їхніх товаришів, що врятувалися від розстрілу біля с. Козак) — доньок місцевого єврейського крамаря, розстріляного німцями, що прибули у своє рідне село. Цих дівчат та їхніх товаришів переховували не лише в садібі українського селянина Ковальчука Олексія (1869–1947), а й почергово у садибах його синів — Дмитра, Івана, Онана, Андрія, які жили вже окремо від батька, та селян, котрим він довіряв (наприклад, його сусіда Величка Федося). На запитання «Чому євреї прийшли саме до Вас?» — очевидець тих подій та представник цієї родини Ковальчук Віталій Андрійович відповів, що родина мала добрі стосунки з місцевими євреями. Як правило, втікачі переховувались у когось одного із братів протягом кількох тижнів, а потім переходили до іншого. В денний час вони перебували в господарських будівлях — клунях, хлівах або навіть криївках. У холодну пору, на ніч йшли в хату до господарів. Інколи, в дуже холодні дні, перебували в хаті, хоч це й було доволі небезпечно. Щоб не викликати підозри та з метою маскування, їсти втікачам у клуню чи в хлів носили у відрах. Коли селянам ставало відомо про заплановані облави, втікачі міняли місце перебування. Вже в наш час один із членів єврейської общини міста Корця, поцікавившись питанням у одного із тоді ще молодших представників цієї родини — Ковальчука Віталія Андрійовича, що спонукало їх рятувати євреїв, отримав відповідь: «Це ж були наші євреї. Ми їх вважали своїми, сільськими. Вони разом з нами виростали, серед наших дітей. Ділилися з нами цукерками, коли мали, грали в спільні ігри, тому ми їх підтримували...»

Переховувались ці єврейські дівчата та їхні подруги ще в одному з ближніх сіл — Франкополі, де теж до війни була крамниця їхнього батька й де вони отримали допомогу від українських селян. Цікаво, що в заходах по врятуванню євреїв брав участь і представник тодішньої окупаційної адміністрації, староста села Франкопіль — Годун Петро Іванович. Разом з ним до справи були залучені і його брат — Годун Данило Іванович та сусіда, що мав вуличне прізвисько Кароль. Після одного з доносів на хуторі, де жив Годун Данило, німцями було проведено облаву. Вся сім'я була виведена на подвір'я, а господарю наказали показати євреїв, бо інакше як знайдуть, то розстріляють усю його сім'ю. Селянин відповів, що євреїв у нього немає, і не розкрив таємниці, де вони переховуються. Обшук німців результатів не приніс. Євреї облаву пересиділи в криївці.

Таким чином вдалося врятувати кілька людських життів. Доля врятованих склалась по-різному. Одна із сестер змогла майже відразу після війни виїхати в Ізраїль. Інша ж не мала можливості покинути Україну до 1958 р. Весь цей час, проживаючи вже в м. Корці, вона навідувалась у рідне село Кобильня, до родини Ковальчуків, з якими підтримувала теплі, дружні стосунки і завжди залишалась тут на кілька днів. Виїхавши нарешті до Ізраїлю, продовжувала надсилати звідти своїм односельчанам листи.

Одна із врятованих уже в роки незалежної України (у 1993 чи 1994 р.) поверталася кілька разів відвідати рідні місця і зустрітися з тими людьми, що мали причетність до її порятунку. Збереглося кілька фото з тієї зустрічі.

Покажемо є й ставлення до євреїв у ті роки все того ж села і представників українського націоналістичного підпілля та бійців УПА. Так, очевидці розповідають про випадок, коли один із мешканців села Кобильня, що входив до одного із упівських загонів і був поранений, переховувався разом із євреями у садибі селянина Ковальчука Івана Олексійовича. Щоправда повстанець, зайшовши вночі до «клуні» і виявивши, що він тут не один, вранці все ж попередив господарів, що там ховаються і євреї. Гадаємо, що таких випадків можна навести значно більше, але це питання потребує окремого дослідження. Щодо участі місцевого українського населення у протиеврейських акціях мешканці даного села не пригадують. Натомість пригадують акти українсько-польського протистояння на даній території.

Мешканці Кобильні, що тоді були ще підлітками, пригадують і зустрічі з євреями-втікачами на околиці лісу, коли ті попросили в них поїсти, переміщуючись до лісів Житомирщини.

Отже, на українсько-єврейські взаємини в роки Другої світової війни давні стереотипи та характер співжиття цих етносів у міжвоєнний період свій відбиток наклали лише частково. У конкретних ситуаціях німецької окупації поведінка українського населення Волині визначалася моральними засадами, людяністю, співчуттям до своїх євреїв. Загалом же ця тема потребує окремого комплексного дослідження.